

Квіткова символіка у декоративно-ужитковому мистецтві Волині

Фітоморфні візерунки виникали за асоціацією з деревами, трав'янистими рослинами та їх частинами. В українському народному орнаменті їх є досить багато. Природно, що улюбленим мотивом українців-хліборобів є квітка. Це вершина щорічного розвитку від зернини до плоду, що дасть нове насіння. М. Селівачов каже, що «...для селянина цвітіння – найважливіша пора, бо саме вона визначить, чи зав'яжеться плід на квітці, а чи зів'яти їй пустоцвітом. Отак і в квітучому віці людини закладається все те, що належить здійснити їй на віку» [13, с. 173].

Найчастіше «квітки» у декоративно-ужитковому мистецтві як Волині, так і інших регіонів – це шести-восьмипелюсткові розетки, схожі на зорі (звізди). Особливо енергійних обрисів надає квітковим мотивам швидкісна природа розпису, що робило квітку в декоративному розписі чи писанкарстві динамічнішою ніж у ковальстві та в кераміці. Тут часто застосовують і додаткові елементи – крапки та риски навколо квіток, інколи мотив «квітка» повністю складається з крапок. Техніки ткацтва і лозоплетіння, особливо на Волині, зумовлюють граничну геометризацию мотиву «квітка», який стає композицією з трикутників, ромбів, квадратів, складних багатогранників.

«Рожа» це здебільшого восьмипелюсткова квітка без виражених ботаничних ознак, на відміну від «роз» та «розок» на Лівобережжі. У Волинському ткацтві, вишивці та писанкарстві цей мотив називають «восьмикутною зіркою». На цій території даний символ ще називають «вітряк», «звізди». Ірина Гургула у своїй статті «Писанки східної Галичини й Буковини в збірці Національного Музею у Львові» пише, що на території галицької Волині (Сокаль, Белз, Червоноград, Броди) побутують такі назви, як «зірката рожа», «повна рожа» і «пуста рожа» [6, с. 143-144]. Припускаємо, що зірката рожа – квітка, яка плавно переходить у мотив восьмикутної зірки, повна рожа – квітка, всередині якої є якесь орнаментальне або кольорове наповнення, а пуста рожа – квітка без додаткових орнаментальних елементів всередині, зображена тільки контуром.

У народі рожею називають і троянду, і мальву. З цього приводу М. Селівачов наводить легенду про те, як св. Анна зачала Діву Марію від запаху троянди [13, с. 176]. Святою Трояндою називали і Богородицю, у той час, як прародительку Єву символізував яблуневий цвіт. М. Костомаров пише, що в українському фольклорі рожа осмислюється як символ краси, ласки, веселості [7, с. 61].

Восьмикутна зірка стала основою для створення вертепних різдвяних зірок як на Волині так і на всіх інших етнічних регіонах України, крім Галичини, тому що там довгий час традиції склалися під польсько-австрійським впливом. Можливо тому різдвяні зірки Галичини мають непарну кількість променів, зокрема, дев'ять, одинадцять, а часом їх кількість доходить і до двадцяти одного. На прикладі ікони «Різдво» XVII ст. із Острозького краєзнавчого музею (3), ілюстрацію якої у своєму альбомі розмістили О. Харват і М. Бендюк, ми бачимо, як восьмикутна Різдвяна зірка розмістилася в центрі орнаментального тла ікони між листям аканту і двома восьмипелюстковими квітками [15, с. 85] (дод. А; мал. 3). Цей же орнамент можемо побачити на прикладі бронзового глека XVIII ст., який знаходиться у приватній збірці. Його зображення розміщене у фотоальбомі «150 святинь Великої Волині» М. Бендюка і О. Харвата [15, с. 201] (дод. Г; мал. 4). Також «восьмикутна зірка» є одним із найважливіших елементів у волинському писанкарстві, що ілюструємо на прикладах писанок із колекції Я. Гофмана (дод. Б; мал. 1).

Потрібно відзначити, що використання зірок було активним у геральдиці як Волині, так і всієї України. Для прикладу візьмемо герб князів Острозьких, трансформацію якого дослідив доктор історичних наук Олег Однороженко. У своїй роботі він доводить версію, що початково у гербі князів Острозьких використовувалася восьмикутна зірка, яка була характерною ознакою руських княжих гербів. Але вже в кінці XIV ст. під впливом європейської традиції восьмикутна зірка трансформується у геральдичну шестикутну. Для прикладу О. Однороженко публікує зображення герба Данила Васильовича Острозького 1366 року із восьмикутною зіркою, а його син Федір у 1387 році вже перейняв європейську традицію використання шестикутної зірки [12, с. 13] (дод. Г; мал. 5). Проте в народному середовищі все-одно домінуючим було використання восьмикутної зірки. Цей мотив зберігся і у боярській геральдичній традиції ще XVI ст., що ми можемо бачити на прикладі гербів волинських панів Полозовичів. Їхнє зображення опубліковане в праці О. Однороженка та А. Алфьорова [1, с. 124].

Мотиви квітки в більшості випадків можемо спостерігати і на предметах золотарства. У праці М. Бендюка «Золотарство Острожчини» подається інформація, що на окладі до ікони Межиріцької Богородиці було викарбовано тридцять дві квітки, на які накладена ртутна позолота: «... на мафорії Богородиці зображено три фронтальних восьмипелюсткових квітки, які, в свою чергу, обрамлені стилізованим картушем, а одяг же Ісуса Христа практично повністю заповнений восьмипелюстковими зірками. Необхідно відмітити, що мафорій Богородиці створювався католицьким ювеліром Яном Узевським у 1677 році, а гіматій Немовляти виготовляли уже православні золотарі у XIX ст.» [2, с. 64-65].

Схожий мотив восьмипелюсткової квітки можемо бачити на елементах костюмного набору. Це, в першу чергу, аграфи¹ або накладки на пояс. М. Бендюк у праці «Золотарство Острожчини» подає зображення аграфа у вигляді восьмипелюсткової квітки, кінчики якої завернуті у протилежну сторону від руху годинникової стрілки. Це дуже нагадує сваргу [2, с. 44] (дод. Г; мал. 2).

Потрібно відмітити, що орнамент в українському мистецтві не був законсервованим і не кардинально розрізнявся, тому що були запозичення як з народного в шляхетське мистецтво, так і навпаки. Це ж стосується і церковного. Для прикладу візьмемо портрет Беати Костелецької – дружини Іллі Острозького, що знаходиться в експозиції ОДІКЗ (4). Княгиня одягнена у вишиту сорочку, на якій чітко бачимо стилізований орнамент з восьмикутними зірками (дод. Г; мал. 6). Беата виховувалася при дворі королеви Бони, де всі носили одяг європейських зразків. Вийшовши заміж за князя Іллю Острозького, в родині якого шанувалися українські традиції, у її гардеробі з'являється сорочка з народним орнаментом.

Восьмикутну зірку зображено також на шедеврї ковальського мистецтва XVIII ст. – хресті, який увінчує центральний купол церкви Св. Миколая у с.Бродів Острозького району. У своїй статті «Історія села Бродів» М. Бендюк пише: «Цей хрест символізує у собі Всесвіт, тому що його рамена розміщені не в одній площині, а в об'ємі і вказують на всі чотири сторони світу, а також на землю та небо. Між раменами хреста розміщено більше тридцяти восьмипроменевих зірок, які розміщені як перпендикулярно, так і по діагоналі, що символізує зоряний Всесвіт. Тільки в народного майстра, коваля-філософа, могла виникнути ідея так зобразити Всесвіт у одному хресті» [3, с. 92] (дод. Г; мал. 3).

Якщо аналізувати мотив «квітка» на прикладі вишивки, то тут ми можемо зустріти цей символ як у геометрично-стилізованому вигляді, так і у натуралістичному. Зокрема, у роботі Г. Стельмащук «Давнє вбрання на Волині» продемонстровані чоловічі та жіночі вишиті сорочки. На жіночих сорочках восьмикутну зірку спостерігаємо особливо часто. В Додатку В. (мал. 2) зображена жіноча сорочка з Рівненської області Гошанського району кінця XIX ст. Тут ми бачимо «волинську зізду». Схожий орнамент є на фрагменті манжета «чохла»² чоловічої сорочки із Здолбунівщини, 1912 р. [14, с. 132, 120] (дод. В; мал. 3). Натуралістичні квітки ми спостерігаємо у цій же праці зазначеної авторки [14, с. 132] на сорочці з Рівненської обл. с. Тучин кін. XIX ст. (дод. В; мал. 2).

¹Аграфи – заціпки на верхньому одязі (жупан, делія та інші), а також пряжки на поясах та кріплення для пір'їн на головних уборах.

²Чохлом називається широкий рукав сорочки, що звужується на зап'ястку і створює манжет.

На писанках натуралістичне зображення «квітки» зустрічається дуже рідко на території Волині, але одну з таких писанок подано в праці Я. Гофмана «Rocznik wolynsky» (дод. Б; мал. 1). Восьмикутна зірка зустрічається на волинських писанках значно частіше, зокрема, є представлені зразки в тій же праці Я. Гофмана.

У монографії О. Никорак «Українська народна тканина» ми спостерігаємо ткані рядна [11, с. 155] та наволочки [11, с. 161-163] із зображенням восьмикутних геометричних «волинських зірок» (дод. В; мал. 4,5).

Мотиву «тюльпани», «теліпани» або «туліпани» рідко властиві ботаничні ознаки: здебільшого квіти зображуються у повздовжньому перетині. Це ніби узагальнена квітка. М. Селівачов пише, що у волинському килимарстві поширена також назва «лілейка», «лілія» [13, с. 178]. Подібні мотиви трапляються також і під назвою «дзвоники». Ф. Вовк писав, що «...останні два мотиви менше властиві українській етноботаніці, бо прийшли зі Сходу разом із однойменними реаліями» [5, с. 570-571]. Оскільки на Волині здебільшого побутує термін «лілейка», «лілія», в подальшому будемо використовувати цю назву.

Тюльпани потрапили до Європи лише в новий час і були маловідомі українцям до XIX ст. А. Міллер у своїй статті «Лотос в малорусском орнаменте» пише, що саме зображення є реліктом священного східного лотосу, що перейшов із давньоєгипетського культу до мистецтва багатьох європейських народів. У культурах сходу лотос символізує різні вияви жіночого начала [10, с. 8].

Іншим шляхом прийшло до України зображення лілеї. М. Бендюк у своєму інтерв'ю розповідає про шлях цієї квітки. Спочатку вона потрапила у західноєвропейський ренесансний орнамент ще в XV столітті і поступово в XVI столітті почала розповсюджуватися по всій території України, в тому числі й на Волині. Зображення лілеї найбільше потрапляло через гравюру, вироби золотарства, орнаментацию тканин. Якщо гравюра та речі золотарства потрапляли до нас в основному із закордонних поїздок шляхти, то тканина масово завозилась купцями на ринки різних міст Волині, де її могли бачити і народні майстри. Поступово під впливом ренесансних традицій лілея разом із листям аканту потрапила на тло ікон Волинської іконописної майстерні. Щоправда, лілея не зайняла такого місця в іконному тлі та різьбленні іконостасів, як листя аканту. Якщо простежити зображення лілеї, то вона виглядала, як квітка в розрізі і мала вигляд дещо асиметричний. Ця квітка продовжила життя і в бароковому орнаменті, аж до кінця XVIII століття, доки бароко не витіснив класицизм (1). В період класицизму ми бачимо зображення уже не стільки лілеї, скільки більш натуралістичне зображення тюльпана. Такого

розділення в етнографічному мистецтві ми виокремити не можемо, тому що для народних майстрів це було одне і те ж зображення, тому воно виглядало більш схематично і уніфіковано.

Тло Волинських ікон в маньєристичний період особливо щедро декорувалося тисненим орнаментом із флористичними мотивами, в тому числі й лілями та листям аканту. Так, на іконі «Моління» другої пол. ХІХ ст., що знаходиться в Луцьку, в музеї Волинської ікони, ми бачимо стилізовану лілію, що дуже нагадує тюльпан. Її зображення опубліковане в каталозі «Волинська ікона ХVІ-ХVІІІ ст.» [4, с. 58] (дод. А; мал. 2). У народній же традиції листя аканту в орнаменті зустрічається рідко, тому його замінювало дубове або виноградне листя.

Стилізоване зображення подвійної лілеї³ можемо побачити на кам'яному хресті, що походить з м. Ковель Волинської області (дод.Д; мал.1). В. Малина висловлює думку, що в такому вигляді ця квітка теж може символізувати сам хрест та ілюструє це прикладами [9, с. 98, с. 585] (дод. Д; мал. 2).

Лілея представлена також у вишивці. На прикладі сорочки з ОДКЗ розглянемо вищеназваний символ (2). Тут вона зображена в геометрично-стилізованому вигляді, що принципово відрізняє волинську лілею від наддніпрянської, де вона є натуралістичною (дод. В; мал. 1).

Мотив «лілеї», як і весь тип флористичного орнаменту ренесансно-барокового періоду зберігся до наших днів і яскраво ілюструється на прикладі творчості майстрів Самчицького розпису.

Мотив «барвінок» поширений по всіх етнографічних регіонах України. Специфічною для нього є форма листочків, яка близька до натуральної, та хрещате їх розташування. Рідше листочки поєднуються з іншими типами симетрії, вільним малюнком. Іноді листочки обрамляються різними геометричними фігурами, зокрема, кругами, овалами, прямокутниками, ромбами та складними багатогранниками. В українському фольклорі барвінок здебільшого має прикметник «хрещатий». Це пояснюється тим, що чотири листочки схожі на хрест, а також тим, що барвінок стелиться в усі боки, навхрест. В народі садіння барвінку порівнюється з любов'ю, зів'ялий барвінок – з долею в шлюбі. Вся пишнота і зелень барвінку ідеально символізує рясність, гушавину.

В українців вічнозелений барвінок завжди вважався символом вічності кохання та шлюбу і, звичайно, одним із головних елементів весільної обрядовості. Перед весіллям йшли збирати барвінок у супроводі музик із хлібом, вівсом та горілкою. Виготовлені з барвінку вінки іноді масти-

---

³Вертикальне зображення лілеї, верхня квітка якої має більший розмір і поєднана з меншою нижньою, яка розвернута на 180 градусів і дивиться вниз.

ли медом, додавали кілька зубців часнику (як обереговий знак), вплітали китиці вівса, клали вінки на хліб і несли їх до батьків на благословення.

Барвінок дуже часто зустрічається на волинських писанках, зокрема, в колекції Я. Гофмана є писанка, яка розграфлена з обох сторін на чотири частини, в кожній з яких є чотири листки барвінку (дод. Б; мал. 2). Цей мотив дуже схожий із «трилисниками» і «чотирьохлисниками», які в багатьох випадках пронизують волинську орнаментуку. Але графічна схема «трилисника» більше нагадує конюшину і символізує християнську Божественну Трійцю. М. Селівачов вказує, що трилисник символізує ще й дохристиянську трійцю [13, с. 183]. Що він мав на увазі, здогадатися важко, але, можливо, це були три світи: небесний, земний і підземний.

Мотив «Чотирьохлисник» символізував чотири сторони світу, чотири стихії (вогонь, вода, повітря, земля), чотири пори року та чотири життєві періоди (дитинство, юність, зрілість і старість). В народному середовищі цей мотив називається «перуниця», як символ бога Перуна.

Найчастіше чотирьохлисник зустрічається на перснях, що були популярні від VII до XVII століття. (дод. Г; мал. 1) Людина носила речі, на яких було зображено чотирьохлисники, як обереги від грому та блискавки. Цей символ поширений серед всіх слов'янських народів, в тому числі і на Волині. За ці тисячу років змінювалася тільки форма персня, проте круглий щиток із чотирьохлисником залишався незмінним. Лише у XVIII столітті такі персні виходять з ужитку. Проте, цей символ продовжив життя у писанкарстві, вишивці як мотив «барвінку». У вигляді «перуниці» чотирьохлисник найбільше зберігся у дерев'яному різьбленні та декоративному розписі на лавах і скринях Волині. Для прикладу можемо звернутися до скрині, датованої 1930 роком що походить із села Михалківці Острозького району (дод. А; мал. 1) . Барвінок також вплітався у вінок дівчини і символізував довголіття.

«Вінок» – кільцева композиція з квіткових (у гончарстві частіше абстрактних) елементів. Вінок є міжнародним символом гідності й перемоги. М. Селівачов вказує, що традиція уподібнює шлюбний вінець царському і мученицькому, бо подружнє життя також передбачає самозречення та небесну винагороду за терпіння й служіння ближньому. В багатьох етнічних культурах увінчували вінками переможців. І в цьому ж семантичному полі знаходиться похоронний вінець на чолі небіжчика та на могильному хресті – увінчання тернистого земного шляху й уповання на причетність до Христової перемоги [13, с. 179].

Велику роль вінок відіграв у весільній обрядовості. Ним не тільки прикрашали молодих та дружок, а й вдягали на руки всім, кого запрошували на весілля. На дівич-вечорі виготовлявся особливий вінок для молодої, яким прикрашали її голову після розплітання коси.

Для символу «вінок» в рушниковому орнаменті визначене постійне місце – вгорі будь-якої композиції. У такий спосіб ніби завершується чи «увінчується» все мовлене вишивкою. Про символічне значення вінка говорить народне прислів'я: «Кінець – ділу вінець». Рушникові вінки компонуються із найрізноманітніших елементів – галузок, листя, квітів, плодів та їх поєднань. Незвичайність символу стверджується його самостійністю та наповненням, коли вінок оточує якийсь інший знак, взятий із арсеналу інших видів орнаменту, або сам подається в різноманітному обрамленні. Серед символічних значень вінка виокремлюємо цноту, вірність та кохання. Вінок – це замкнуте коло, яке оберігає все найцінніше для людини. Всередину вінка ніяке зло вже потрапити не зможе. У християнстві такою дорогоцінністю для всіх жінок був образ Заступниці, Діви Марії. До неї в найрізноманітніших життєвих ситуаціях повсякчас зверталися погляди вишивальниць, ткаль, їх молитви, благання про допомогу. Тому на рушниках та на жіночих сорочках в багатьох випадках вишита у вінку буква «М». Вінкову композицію спостерігаємо на волинському рушнику з приватної колекції автора. В цьому випадку вона виступає як завершення орнаментального сюжету. Вінок не є замкнутим і складається з троянд (дод. В; мал. 7).

Г. Раковський⁴ дослідив символіку південно-волинського вінка. У своєму інтерв'ю він вказує, що у вінку обов'язково повинні бути бути вплетені такі квіти: по центру – барвінок – символ довголіття; калина – символ вроди; любисток – символ кохання; ромашка – символ душевності, щирості; деревій – символ нескоримості; рута, безсмертник, рожа, незабудка. Червоний мак дівчина вплітала, коли в її родині був померлий. Загалом у вінку обов'язково мало бути 15 квіток (5) (дод. В; мал. 6).

Також вінки присутні на багатьох могильних хрестах, ілюстрації до яких подані в монографії В. Малини «Кам'яні хрести в Україні XVIII-XX ст». Для прикладу візьмемо кам'яний хрест, який прикрашений ритуальним вінком з м.Ковель Волинської області (дод. Д; мал. 3). В цьому випадку вінок складається із листків трьох різних дерев, із яких чітко можемо вгадати тільки дубове [9, с. 649].

У волинському орнаменті квіти найчастіше зустрічаються у стилізованому вигляді. Зокрема, така їх властивість характерна в першу чергу для досліджуваного регіону. Якщо провести порівняльний аналіз орнаментів Наддніпрянщини, Слобожанщини і Волині, то можемо зробити висновок,

---

⁴Г. Раковський художник-дослідник із села Самчики Старокостянтинівського району Хмельницької області. На виставці представлений в Острозькій академії у 2010 році майстер виставив малюнки з коментарями які ілюстрували його дослідження в галузі народного одягу південної Волині.

що у названих етнографічних регіонах основу орнаменту складають фітоморфні символи, але на Лівобережжі квіти виглядають повністю стилізованими, а на Волині вони мають схематизований характер. Найпоширенішими квітами та низькорослими рослинами у Волинському орнаменті є «рожа», «лілея», «тюльпани», «барвінок», «листя аканту тощо. Потрібно відмітити, що орнамент в українському мистецтві не був законсервованим і не кардинально розрізнявся, тому що були запозичення. Тому мотив «лист аканту» із шляхетського та церковного середовища переходить в народний орнамент і навпаки, з народного в шляхетське, що ми бачимо на прикладі сорочки Беати Костелецької.

Література

1. Алфьоров О., Однороженко О. Українські особові печатки XV-XVII ст. / за матеріалами київських архівосховищ. – Харків, 2008. – 200 с.
2. Бендюк М. Золотарство Острожчини. – Остріг, 2009. – 90 с.
3. Бендюк М. Історія села Бродів // Історія Оженина, Бродова Стадник, Краєва / упор. М. Бендюк, С. Журик, Т. Гушук. – Острог, 2011. – 100 с.
4. Волинська ікона XVI-XVIII ст.: каталог та альбом під редакцією Сергія Кота. – ТОВ. «Спадщина», Київ-Луцьк, 1998. – 102 с.
5. Волков Ф. Етнографические особенности украинского народа // Украинский народ в его прошлом и настоящем, т. 2. – Пг. 1916. – С. 455-647.
6. Гургула І. Писанки східної Галичини й Буковини в збірці Національного Музею у Львові. – Львів: НТШ, 1929. – 368 с.
7. Костомаров Н. Историческое значение южнорусского песенного творчества // Исторические монографии и исследования. – СПб., 1906. – Кн. VIII – Т. XXIII. – 559 с.
8. Костомаров М. Слов'янська міфологія. – К.:Либідь, 1994. – 384 с.
9. Малина В. Кам'яні хрести в Україні XVIII-XXст.: Онтологія. Типологія. Символіка, Функція. – Миколаїв, 2009. – 863 с.
10. Миллер А. Лотос в малорусском орнаменте. // Труды XIV археологического съезда в Чернигове в 1908 г. – М., 1911. – 8 с., 8 рис. в цвете., 1 цветн. табл. (отдельный оттиск).
11. Никорак О. Українська народна тканина. – Львів, 2004. – 587 с.
12. Однороженко О. Князівська геральдика Волині середини XIV-XVIII ст. – Харків, 2008. – 179 с.
13. Селівачов М. Лексикон української орнаментики. – К.: Редакція вісника «АНТ» – 400 с.
14. Стельмашук Г. Давнє вбрання на Волині: Етнографічно-мистецтвознавче дослідження. Монографія. – Луцьк, 2006. – 280 с.
15. Харват О., Бендюк М. Культурна спадщина Рівненського краю. – Рівне, 2010. – 245 с.

Джерела

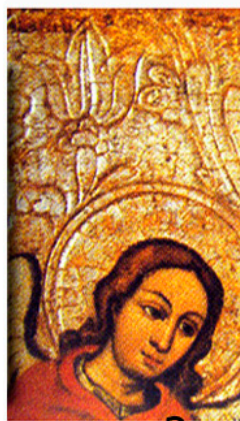
1. Бендюк Микола Миколайович. Художник-реставратор ОДІКЗ, мистецтвознавець // Інтерв'ю.
2. Вишита сорочка (ОДІКЗ, КН 382).
3. Ікона "Різдво" XVIII століття (ОДІКЗ, КН 24946).
4. Портрет Беати Костелецької. Копія XVII ст. (ОДІКЗ, КН 915).
5. Раковський Генадій Францович. Художник-дослідник із села Самчики Старокостянтинівського району Хмельницької області // Інтерв'ю.

Додаток А

Декоративне різьблення та розпис по дереву

мал. 1

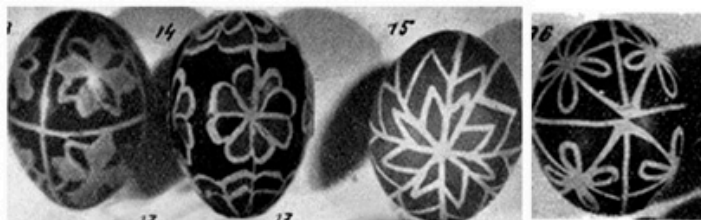
мал. 2

мал. 3

Додадок Б

Писанки з колекції Я.Гофмана

мал.1

мал.2

Додаток Д

Фітоморфні зображення на виробах з каменю

Ізоморфний символ
відтворюючого начала
на кам'яному хресті.
м. Ковель, Волинська обл.
Друга половина XIX ст.

мал.1

Складане зображення лілії -
фітоморфного символу хреста

мал.2

Пластична оздоба
на кам'яному хресті.
м. Ковель, Волинська обл.
Кінець XIX ст.

мал. 3

Додаток В

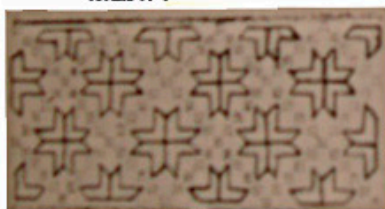
Вишиті та ткані вироби

мал.1

мал.2

мал.3

мал.4

мал.5

Додаток В

мал. 6

мал. 7

Додаток Г

Фітоморфні зображення на виробках з металу

мал. 1

мал. 2

мал. 5

мал. 3

мал. 4

мал. 6